

MATO PRETORIJAUŠ „PRŪSŲ BAŽNYČIOS KRONIKOS“ AUTORIAI IR KNYGOS

INGĖ LUKŠAITĖ

Lietuvos istorijos institutas
Kražių g. 5, LT-01108 Vilnius, Lietuva
El. paštas: luksaite@gmail.com

Straipsnyje nagrinėjama Mato Pretorijaus rankraštyje „Prūsų bažnyčios kronika“ panaudotų leidinių teminės grupės ir jų autoriai: Vokiečių ordino ir Prūsijos Kunigaikštystės kronikos bei istorijos; XV–XVII a. pirmosios pusės Lenkijos ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorikų spausdintos kronikos ir autorinės istorijos, Europos Bažnyčios istorijos; lokalinės regiono Bažnyčių istorijos, vėlyvosios antikos ir viduramžių krikščionių teologų tekstai, pagrindiniai liuteronų teologinės doktrinos ir kai kurie XVI a. katalikų teologų tekstai; XVI–XVII a. teologinės polemikos regione autoriai. Siekiama nustatyti XVII a. antrosios pusės istoriko skaitymo mastą, autorių atranką¹.

R e i k š m i n i a i ž o d ž i a i: kūrinio intelektualiniai pagrindai, erudicija, skaitomumas, skaitymo repertuaras, skaitytojų grupė, istorikų grupė, Vidurio rytų Europos regionas.

Mato Pretorijaus (apie 1635–1704) *Prūsų bažnyčios kronika* (*Chronicum ecclesiasticum Prussorum*) yra septintoji jo plačios apimties kūrinio *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla* (*Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne*) knyga. Ji yra skirta plačios teritorijos – nuo Klaipėdos šiaurės rytuose iki Pomeranijos vakaruose – Vakarų krikščionių Bažnyčios, tiksliau Bažnyčių, žemės gyvenusiųjų krikščionėjimo istorijai, tikybiniam ieškojimams. Apima laikotarpį nuo IV–V amžių – krikščionybės doktrinos for-

mavimosi ir krikščionybės plitimo laiko – iki 1698 metų. Aprėpia katalikų, liuteronų, kalvinistų, arijonų ir tų Bažnyčių atskalūnų, eretikų veiklą, teologų požiūrius, doktrinų raidą, argumentaciją, polemiką. M. Pretorijus *Prūsų bažnyčios kroniką* (*Chronicum ecclesiasticum Prussorum*) rašė maždaug nuo XVII a. 7-ojo dešimtmečio iki 1698 m.; ją pradėjo dirbdamas Prūsijos Kunigaikštystėje Nybudžių liuteronų kunigu, o baigė Pomeranijoje, dirbdamas katalikų kunigu.

M. Pretorijus užaugo, subrendo, išsi-mokslino Prūsijos Kunigaikštystėje. Politiniu požiūriu šioje teritorijoje per tą laiką įvyko esminių pasikeitimų: Prūsijos Kunigaikštystė po Šiaurės karo (1655–1660)

¹ Straipsnis parengtas vykdant Nacionalinės lituanistikos plėtros 2009–2013 metų programos projektą Nr. LIT-1-21, kurį finansavo Lietuvos mokslo taryba.

tarp Švedijos ir Abiejų Tautų Respublikos Olyvos sutartimi 1660 m. pripažino Prūsijos Kunigaikštystės nepriklausomybę nuo Lenkijos Karalystės ir jos tapimą suverenos jungtinės Brandenburgo-Prūsijos Kunigaikštystės dalimi. Ši jungtinė kunigaikštystė 1701 m. tapo Brandenburgijos-Prūsijos Karalyste, valdoma karaliaus Frydricho I (buvusio kurfiursto Frydricho III). Pasikeitė ir politinis vadinamųjų Karališkųjų Prūsų (Pomeranija, Kulmo, Malborko vaivadijos ir Varmijos kunigaikštystės) pavaldumas: 1466–1569 m., jie buvo Lenkijos Karalystės autonomijos teises turinčia dalimi, o 1657 m. Vėluvos-Bydgoščio sutartimis pripažinta esanti Brandenburgo kurfiurstystės dalimi. Šioje teritorijoje buvo svarbūs savivaldūs regiono miestai: Karaliaučius, Elbingas, Torunė, Gdanskas. Visa tai vyko M. Pretorijaus profesinės veiklos laikotarpiu. Sudėtingas ir labai margas per XVII a. buvo šios teritorijos religinis gyvenimas. Prūsijos Kunigaikštystėje jau nuo XVII a. 2-ojo dešimtmečio į gana vieningą liuteroniškąją visuomenę pradėjo įsiterpti evangelikai reformatai; nuo reformacijos pradžios XVI a. veikė ir čekų brolių bei kitokios (Nyderlandų anabaptistų, švenkfeldiečių ir kt.) religinės bendruomenės. Pati liuteronybė jau buvo išgyvenusi skaidymąsi į ortodoksinę ir nuosaikiąją kryptis, ryškėjo vadinamųjų sinkretistų pakraipa, kuri XVII a. pusėje išivyravo Karaliaučiaus universiteto aplinkoje; amžiaus pabaigoje gausėjo perėinančių į katalikybę. Karališkųjų Prūsų teritorijoje katalikai vyravo Varmės vyskupijoje, tačiau didieji miestai pasižymėjo itin

marga religine sudėtimi. Tad tikėtina, kad M. Pretorijus, pasirinkęs *Prūsų bažnyčios kronikos*² objektu visos aptartos teritorijos (ją vadinsime regionu) krikščionių bažnyčių raidos aprašymą, bandė aprėpti pirmiausia tos teritorijos istorijai skirtas ten parengtas ir spausdintas knygas, bei svarbiausius, jo požiūriu, autorius.

M. Pretorijaus knygą galima tirti daugeliu požiūrių. Knygos parašymo aplinkybės, laikas, autoriaus požiūris į Vakarų krikščionių Bažnyčias, šio kūrinio ir Christophoro Hartknocho knygos *Prūsijos bažnyčios istorija (Preussischen Kirchen-Historia. Frankfurtas prie Maino, Leipcigas, 1686)* santykio bendrieji bruožai aptarti rengiamos knygos publikacijos autorės įvade ketvirtam M. Pretorijaus *Prūsijos įdomybės, arba Prūsijos regykla (Deliciae Prussicae, oder Preussische Schaubühne)* tomui. Šiame straipsnyje dėmesys telkiamas į M. Pretorijaus Bažnyčios istorijai parašyti panaudotų autorių ir jų spausdintų kūrinių aptartį.

Apžvelgus M. Pretorijaus ir Ch. Hartknocho tekstuose nurodytus autorius, matyti, kad nemaža jų dalis pasikartoja, todėl galima spėti, kad M. Pretorijus dalį jų nurodė remdamasis Ch. Hartknocho knyga, t. y. perėmė informaciją ir nurodė jos šaltinį „iš antrų rankų“. Vertinant mokslinio darbo naujumą tai svarbus rodiklis, kuris menkina M. Pretorijaus kaip tyrėjo pres-tižą. Žvelgiant į panaudotų autorių sąrašą kitu požiūriu, t. y. tiriant, kokie autoriai, kokie leidiniai yra informacijos teikėjai

² Toliau sutrumpintai vadinsime *Kronika*.

M. Pretorijaus *Kronikai* parašyti, šis sąrašas padeda apibūdinti M. Pretorijaus kūrinio intelektualinius pagrindus, kiek jis žinojo apie to meto Europos ir Vidurio rytų Europos Bažnyčios istorijos historiografiją. Tai, kad dalis žinių apie kurį nors autorių, jo kūrinį ir jame esančią informaciją yra perimtos iš kito istorijos kūrinio, be abejo, liudija, kad autorius ribotai pažįsta nurodytąjį kūrinį, tačiau pasinaudojimas netiesioginiu būdu nepaneigia fakto, kad su dalimi informacijos apie autorių ir jo kūrinį tas, kuris juo remiasi, yra susipažinęs. Turint galvoje šią M. Pretorijaus intelektualinių pagrindų apibūdinimo korekciją, verta apžvelgti, kokius svarbiausius autorius ir jų grupes nurodo M. Pretorijus.

Istorikai, tirdami praėjusių epochų (susitelksime į ankstyvųjų naujųjų laikų laikotarpį Lietuvoje) istoriografijos paveldą, pirmiausia kelia uždavinį nustatyti jų empirinės bazės patikimumą, dažniausiai sutelkia dėmesį į tyrimus, kokiais istorijos šaltiniais remtasi nagrinėjamame kūrinyje; tiriamos istoriosofinės, politinės pažiūros, ideologinės, religinės nuostatos ir jų raiška kūrinyje, apibūdinami kai kurie istoriko amato dalykai. Daug menčiau yra tiriami intelektualiniai istorijos kūrinių pagrindai. Neabejotina, kad istorijos pažinimas yra nuolatinis visuomeninis ir mokslinis procesas, tad kiekvieno istoriko intelektualinė parengtis, jo apsiskaitymas yra ir jo kūrybos kontekstas, o gebėjimas remtis ir pasinaudoti pasiektu pažinimo lygiu – ir jo kvalifikacijos rodiklis. Antra vertus, panaudotų autorių ir jų kūrinių tyrimai istorijos kūrinyje yra dalies

visuomenės apsiskaitymo rodiklių tyrimas, kuris liudija, kokios knygos, kokie autoriai sulaukia tiriamo laikotarpio visuomenės dėmesio, kas patenka į protinį darbą dirbančių grupių intelektualinius pagrindus, tampa jų savastimi, o dėl istorijos kūrinio teksto pakartotinai patenka į visuomenės grupės apmąstymus ir žinią. Tad istorinio kūrinio ir jo autoriaus apsiskaitymas yra kartu ir visuomeninės grupės, kuri skaito, naudojasi istorijos kūriniais, apsiskaitymo rodiklis, jos kultūrinių orientacijų žymuo.

Jau esami tyrimai patvirtina, kad žinija iš knygų patekdavo į intelektualų mąstyseną labai įvairiais keliais: studijuojant kolegijose, gimnazijose, universitetuose, iš tuo metu perskaitytų knygų, savų ir kitų asmenų sukauptų bibliotekų ar knygų rinkinių. Skaitytoją, žinijos perėmimą, skaitomumą galima tirti keliais būdais: remiantis duomenimis apie bibliotekų buvimo faktus, nagrinėjant išlikusius bibliotekų ar užsakomų knygų sąrašus, tiriant dabartinėse bibliotekose išlikusių knygų skaitytojų įrašus. Vienas tokių bandymų yra M. B. Topolskos monografija *Skaitytojas ir knyga Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje Renesanso ir Baroko laikotarpiu*, kurioje mums rūpima tema yra septynių puslapių poskyris „Knyga intelektualų ir literatų aplinkoje“ [17, 260–267]. Jame autorė vienu ypu bando apibūdinti knygų rengimo centrus LDK, suskaičiuoti knyga suinteresuotus asmenis (jos nuomone, XVII a. viduryje jų būta apie kelis šimtus); nustatyti knygas rašiusių autorių skaičių (ji manė jų buvus tuo metu 161). Iš šių duomenų monografijos auto-

rė daro išvadą apie to meto autorių kilmę: poskyrio išvadoje ji teigia, kad pusę autorių, t. y. 81, sudarė autochtonai (LDK gyventojai), o kitų dauguma (80 proc.) buvę atvykėliai iš Lenkijos. Aprašė kai kuriuos išlikusių knygų rankraštinius nuosavybės ir kito pobūdžio įrašus. Pateiktoji empirinė medžiaga, M. B. Topolskos nuomone, rodė ypač didelį Lietuvos skaitytojo dėmesį lenkiškai knygai. Vertinant monografiją tyrimo metodikos požiūriu, kyla klausimas, ar išlikę įrašai gali apibūdinti skaitomumo mastą? Kiek patikima autorės XVII a. vidurio LDK suinteresuotų knyga asmenų ir autorių statistika? Panašiu tyrimo metodu apibūdinti skaitomumą LDK siekė Arvydas Pacevičius: aptarė skaitomumo tipologiją, kai kurių jos bruožų priklausomybę nuo socialinės aplinkos, norimų skaityti knygų asortimentą, skaitymo motyvaciją [13, 665–670].

Neabejojant tokios krypties tyrimų reikalingumu, kyla nemaža metodinių klausimų: ar plačios išvados yra pakankamai paremtos empiriniais duomenimis; ar duomenys nėra teikiami pasirinktinai, nesinaudojant jau į mokslo apyvartą įtrauktais; ar informacija, kurią teikia įrašai knygose, nėra per daug priklausoma nuo XVI–XVII a. bibliotekose sukauptų knygų išlikimo masto? Kaip žinoma, Lietuvos socialinės ir kultūrinės sąlygos joms išlikti buvo labai nepalankios.

Šiame straipsnyje pasirenkamas siauresnis tikslas ir kitas tyrimo kelias: ieškoma informacijos, kuri apibūdintų, kokios knygos sudarė Lietuvos intelektualų profesionalųjį pasirengimą, tiriamas istoriko kūrinyje pa-

naudotų knygų repertuaras, specialiai netelkiant dėmesio į tai, kokių būdu buvo gautos knygos, kur jos buvo.

Lietuvos istorikai yra pradėję tirti anksčiau naujųjų laikų istorikų kūriniuose nurodytus autorius ir jų kūrinius, tačiau vis kitais tikslais, nelygu tyrimo autorius ir tiriamasis kūrinys. Vienas pirmųjų tokio pobūdžio darbų buvo Vandos Zaborskaitės straipsnis, skirtas Motiejui Strijkovskui [18, 73–81]. Ji viena pirmųjų Lietuvos istoriografijoje tyrė M. Strijkovskio spausdintoje *Kronikoje* (1582 m.) nurodytus autorius kaip Renesanso kultūros apraiškas; nagrinėjo, kiek jis buvo susipažinęs su Europos istorine mintimi. Atskleidė, kad ne tik M. Strijkovskio panaudoti šaltiniai, bet ir lektūra yra svarbūs istoriografijos kūrinių apibūdinantys rodikliai, kad viena iš istorijos kūrinio sudedamųjų dalių yra paties autoriaus nurodytas apsiskaitymas, jo pateiktos nuorodos į kitus autorius, kad tai esąs vienas iš esminių jo intelektualinio darbo kontekstų. Antikos ir Renesanso autorių ir jų leidinių, kuriais rėmėsi M. Strijkovskis, tyrimai davė pagrindą tyrėjai nustatyti neabejotinas Renesanso kultūros apraiškas jo *Kronikoje*. Kito M. Strijkovskio kūrinio – rankraštinės eiliuotos istorijos *Apie garbingos lietuvių, žemaičių ir rusų tautos pradžią, kilmę, narsą, karžygiškus darbus ir vidaus reikalus* pagrindinius autorius ir leidinius trumpai aptarė kūrinio publikacijos rengėja J. Radziszewska [14, 13–18]. Iš esmės M. Strijkovskio, A. Rotundo, A. Kojalavičiaus kūrybos intelektualinius pagrindus ir saitus su antikos bei Renesanso kultūra, ak-

centuodamas semantinius saitus, nagrinėjo Darius Kuolys [10, 7–130].

Esama ir specialių Alberto Vijūko-Kojalavičiaus (1609–1677) istorijos darbų tyrimų. Mečislovas Jučas aptarė istorikus ir jų darbus, iš kurių daugiausia ėmė informacijos ir kuriais rėmėsi A. Kojalavičius *Lietuvos istorijos* pirmoje dalyje (*Historia Lituana*). Jis priėjo prie išvados, kad daugiausia žinių (apie 80 proc.) perėmė iš M. Strijkovskio, nemažai rėmėsi Petro Dusburgiečio ir Jano Długošo kronikų rankraščiais [8, 77–82].

Darius Antanavičius tyrė A. Vijūko-Kojalavičiaus *Lietuvos istorijos* antrame tome pateikto pasiuntinybių į Maskvą aprašymo šaltinius ir priėjo prie išvados, kad autorius žinias perėmė ne iš spausdintų tekstų, bet iš rankraščio, ir jį nustatė – tai „Išrašas iš pasiuntinybių knygų“ („Выписка из посольских книг“ [1, 297–310]. Identifikavęs dalies teksto šaltinį, D. Antanavičius abejojo M. Jučo išvada, kad M. Strijkovskis naudojo J. Długošo ir Petro Dusburgiečio kronikomis, teigdamas, kad niekas nesvarstė, kaip autorius galėjo naudotis nespausdintais kūriniiais [1, 294]. Deja, D. Antanavičius suklydo teigdamas, kad J. Długošo kūrinys buvo išleistas tik 1711–1712 m., taip pat nepažvelgė į R. Batūros studiją apie Petro Dusburgiečio kroniką: ten rašoma apie A. Rotundo bei M. Strijkovskio galimybes naudotis Lietuvoje Petro Dusburgiečio kronikos nuorašu, kurį rado Livonijoje Jonas Chodkevičius [3, 32–33].

Janas Jurkiewiczus [9, 107–116], tirdamas lietuvių kilmės iš herulų hipotezės ištakas, nurodo, kad A. Kojalavičiaus *Lie-*

tuvos istorijoje ji esanti paremta vieno žymių XVI a. mokslo autoritetų Volfgango Lazijaus knygos teiginiu. Platesnį A. Vijūko-Kojalavičiaus *Lietuvos istorijos* kūrinių istoriografinį kontekstą apibūdino D. Kuolys [11, 373–388].

Artimo M. Pretorijui istoriko Christophoro Hartknocho (1644–1687) kūrybinei dirbtuvei apibūdinti skirtas J. Serczyko straipsnis, kuriame tik bendrais bruožais aptarta istoriko panaudota istoriografija, o daugiausia dėmesio skirta istorijos tyrimo metodams ir pirminiams šaltiniams nagrinėti [16, 291–313]. Lietuvos Metraščio autorių, jų intelektualinio konteksto ir Alberto Goštauto 1510–1511 m. knygų rinkinio sąrašo sąsajas tyrė Kęstutis Gudmantas. Bibliotekos sąrašą jis kartu nagrinėjo kaip XVI a. pradžios bibliotekos savininko intelektualinius ir dvasinius pomėgius [6, 9–24].

Aptartieji tyrinėjimai jau gali padėti patikimiau apibūdinti Lietuvos protiniu darbu duoną pelniusio inteligentijos sluoksnelio mentalitetą, mąstyseną, pasirėngimą kūrybinei veiklai ir XVI, ir XVII a. Tokio visuomenės sluoksnio buvimo faktą viduramžiais Vakarų ir Vidurio Europoje konstatavo, apibūdino ir jo transformaciją XVI a. tyrė J. Le Goffas [5, 180–226]. Jo apibūdintus inteligentijos sluoksnelio visuomenėje bruožus išvelgiame ir XVI–XVII a. Lietuvos gyvenime.

Šiame straipsnyje mus domina Lietuvos vienos intelektualų grupės atstovo – istoriko apsiskaitymas, jo darbui aktyviai naudotų spaudinių repertuaras. Vienas tokių šiuo požiūriu dar visai neapibūdintų istorikų yra

Matas Pretorijus Klaipėdietis, Mažosios Lietuvos liuteronų kunigas, gyvenimą baigęs tolimoje Pomeranijoje. Jis buvo ne LDK, bet Mažosios Lietuvos asmenybė, labai artimai susijęs su lietuviškai kalbančios teritorijos realijomis, savo gyvenimo tikslu laikęs prūsų ir dalies lietuvių gyventos teritorijos istorijos tyrimus.

Straipsnyje apsiribojama tų autorių ir leidinių, kuriuos nurodė pats M. Pretorijus rankraščio nuorodose arba pačiame knygos tekste, apibūdinimu. M. Pretorijaus septintosios knygos – *Kronikos* autoriams, knygų repertuarui, knygų ir spaudinių visumai suvokti, jų teminėms grupėms apibūdinti susidarytas panaudotų autorių, knygų ir svarbiausių rankraščių sąrašas³. Tam reikė-

jo rekonstruoti nuorodas, nes tekste arba nuorodose M. Pretorijus nurodo autorius ir tik sutrumpintą knygos ar kūrinio pavadinimą; kai kurios nuorodų ir jose teikiamų leidinių duomenų rekonstrukcijos gali būti pateikiamos tik kaip tikėtinos, nes tiksliai nustatyti leidimo duomenis trūksta rankraštyje suteiktos informacijos⁴. Tačiau ir iš pateiktų bei nustatytų duomenų galima tirti, kokie buvo šią knygą rašiusio M. Pretorijaus intelektualiniai pagrindai; kokie autoriai ar jų grupės buvo svarbūs istorikui, kokių teritorijų leidiniais jis naudojosi.

³ Leidiniams indentifikuoti remtasi šiais spausdintiniais bibliotekų katalogais ir bibliografijomis:

Bayerische Staatsbibliothek: Alphabetischer Katalog, 1501–1840. Hrsg. von K. G. Saur. München; London; New York etc., 1987–1990. Bde. 1–60; *Catalogue of Books Printed in the German-speaking Countries and of German Books Printed in Other Countries from 1601 to 1700 Now in the British Library*. London, 1994. Vol. 1; *Deutsche Drucke des Barock 1600–1720*: Katalog der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel, begründet von Martin Bircher. Abteilung A, Bde. 1–20: Bd. 1. New York; London; Nedeln; Bde. 2–20: München; New York; London etc., 1982–1992; Abteilung C, Bde. 1–6: Bd. 1: Milwood; New York; London, etc.; Bde. 2–6: München; New York; London; Paris, 1983–1989; *Verzeichnis der im deutschen Sprachbereich erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts*. Hrsg. von der Bayerischen Staatsbibliothek in München in Verbindung mit der Herzog August Bibliothek in Wolfenbüttel. I Abteilung, Bde. 1–22. Stuttgart, 1983–1995;

JOECHER, Christian Gottlieb. *Allgemeines Gelehrten-Lexicon, darinne die Gelehrten aller Ständen*. Leipzig, 1750–1751. Bd. 1–4; ESTREICHER, Karol. *Bibliografia polska, stolecie XV–XVIII*. Kraków, 1891–1951. T. 12–34.

⁴ Leidinių pavadinimai, autorių pavardžių formos ir išleidimo vieta rašomi taip, kaip jie užrašyti pirmiau nurodytų bibliotekų spausdintiniuose kataloguose ar leidinio buvimo faktą patvirtinančiuose šaltiniuose. Laikantis priimtose leidinių aprašo tvarkos, didžiosiomis raidėmis rašomas autoriaus asmenvardis ir keičiama skyrybos ženklų tvarka. Teikiant rekonstruotus nuorodų duomenis apie knygas naudojami šie trumpinimai: *altern.* – pasirinktinai; *possib.* – greičiausiai; *q. ex multis ed.* – kuris nors iš daugelio leidimų; *fons* – šaltinis; *msc.* – rankraštis. Tekste autorių pavardės rašomos laikantis lietuvių kalbos fonetinių originalo formų perrašymo taisyklių; originalo formos nerašomos tais atvejais, kai viena kuri iš autorių pavardės formų yra kūrinių nuorodose. Bažnyčios tėvų ir teologų iki 325 m. asmenvardžiai rašomi taip, kaip leidinyje *Bažnyčios Tėvai*: nuo Apaštalų iki Nikejės Susirinkimo: antologija. Vilnius, 2006; Antikos rašytojų asmenvardžiai – kaip *Antikos žodyne* (Vilnius, 1998).

M. Pretorijaus *Kronikos* rankraštyje yra 231 nuoroda lapo apačioje, daugiau kaip 100 nuorodų pačiame tekste, jis rėmėsi, citavo apie 100 autorių (kolektyvinius darbus skaičiuojant kaip vieno autoriaus) ir nurodė apie 130 leidinių. Chronologiškai remiamasi autoriais nuo II a. iki 1698 m. (iki buvo baigtas *Kronikos* rankraštis). Kadangi autorių sąrašas ir nurodytų knygų repertuaras platus, šiame straipsnyje nesiimama aptarti visų autorių, bet siekiama apibūdinti svarbiausias jų grupes; jos sudaromos pagal M. Pretorijaus *Kronikoje* ir paminėtų autorių kūryboje vyraujančią tematiką.

BIBLIJA. VOKIEČIŲ ORDINO IR PRŪSIJOS KUNIGAİKŠTYSTĖS KRONIKOS BEI ISTORIJS

Daugiausia M. Pretorijus citavo Bibliją, ja rėmėsi ir teologinių diskusijų argumentacijai pateikti, ir kaip istoriniu šaltiniu svarstymuose apie galimus prūsų kontaktus su krikščionyste dar apaštalų laikais. Nustatyti, kuria iš Biblijos laidų M. Pretorijus rėmėsi daugiausia, reikėtų specialaus tyrimo. Jo teikiamos citatos yra keliais būdais patekusios į tekstą: vienoje vietoje jis pats jas cituoja, kitose – citatos pateko iš perspausdinamų ir perpasakojamų kitų teologų tekstų, todėl yra pagrindo manyti, kad nors nuorodoje nurodoma Biblija, tačiau citatos gali būti paimtos iš skirtingų jos vertimų, skirtingų leidinių. Dauguma paties M. Pretorijaus teikiamų nuorodų bus vienos kurios iš XVII a. M. Liuterio Biblijos vertimo laidų.⁵ Ypač

⁵ Q. ex multis ed.: *Biblia d.i. ganze Heil. Schrift deutsch*. Durch Mart. Luther... Strassburg, 1624; 1626; *Biblia oder die ganze Heil. Schrift*. Lüneburg, 1626; Nürnberg, 1632; 1651; 1644; Lüneburg, 1654; 1659.

daug jos citatų M. Pretorijaus teikiamuose poleminiuose XVII a. II pusės teologijos tekstuose.

Suprantama, kad M. Pretorijus nuosekliai rėmėsi Vokiečių ordino ir Prūsijos Kunigaikštystės kronikininkais bei istorikais: Petro Dusburgiečio (XIV a.) kronika (paskelbta Ch. Hartknocho 1679), Simono Grunau (apie 1470 – apie 1531) rankraščiu, Kasparo Henenbergerio (1529–1600) kūriniams, Kasparo Šiutzo (?–1594), Mato Vaiselio (apie 1540–1607 ar 1602)⁶, o ypač Christophoro Hartknocho knygomis (1644–1687)⁷. Ch. Hartknocho knygas citavo ar nurodė visas, išskyrus vieną – populiarią *Respublica Polonica* (*Lenkijos Respublika*. Jena, 1678; Frankfurtas, 1687; Leipzigas, 1698).

⁶ DUSBURG, Petrus. *Chronicon Prussiae...* Accesserunt his praeter Notas in Dusburgensem Privilegia quaedam Prussii... concessa, item Dissertationes XIX antiquitates Prussicas complexae auctore... Ed. Christophorus Hartknoch. Francofurti et Lipsiae, Jenae, 1679; HENNENBERGER, Caspar. [*Prussia vetus*]. [Regiomonti, 1584], fons HENNENBERGER, Caspar. Erclerung der preussischen grössern Landtafel oder Mappen. Königsberg, 1595, Praefatio, l. Ar, Aijr; HENNENBERGER, Caspar. *Erclerung der preussischen grössern Landtafel oder Mappen*. Königsberg, 1595. SCHUETZ, Caspar. *Historia rerum Prussicarum*, das ist... Beschreibung der Lande Preussen, Zerbst, 1592; 1594; Eisleben, 1599; WAISSEL, Matthäus. *Chronica Alter Preusser, Eifflendischer und Curlendischer Historien*. Königsberg, 1599.

⁷ HARTKNOCH, Christophorus. *Alt und Neues Preussen oder Preussischen Historien zwey Theile...* Frankfurt und Leipzig, 1684; HARTKNOCH, Christophorus. *Preussischen Kirchen-Historia*. Frankfurt; Leipzig, 1686.

XV–XVII A. I PUSĖS LENKIJOS IR
LIETUVOS DIDŽIOSIOS
KUNIGAİKŠTYSTĖS ISTORIKŲ
SPAUSDINTINĖS KRONIKOS IR
AUTORINĖS ISTORIJOS

Peržvelgus visą jų sąrašą akivaizdu, kad jas M. Pretorijus labai gerai pažinojo. Jis remiasi Jano Dlugošo (1415–1480) analais (paskelbti 1614), Mato Miechovitos (1453/1457–1523), Martino Kromerio (apie 1512–1589), Johano Herburto (1508–1577), Aleksandro Gvagninio (1534–1614), Motiejaus Strijkovskio (1547–prieš 1593), Pavelo Piaseckio (1579–1649), Alberto Ineso (1620–1658) kūriniais⁸. Šiame sąrašė trūksta A. Vijūko-Kojalavičiaus *Historia Litvana* ir *Miscellanea rerum ad Statum Ecclesiasticum in Magno Litvaniae Ducatu pertinentium* (*Lietuvos*

⁸ DLUGOSSIUS, Ioannes. *Historia Polonica*, lib. 1–4. Ed. F. Herbur. Dobromil, 1614; *Historia Polonica*, lib. 1–6. Ed. J. Szeliga. Dobromil, 1615; MATTHIAS A MIECHOW. *Chronica Polonorum*. Cracoviae, 1521; CROMERUS, Martinus, q. ex multis ed.: *De origine et rebus gestis polonorum libri XXX*. Basylea, 1555; 1558; 1568; HERBURTUS, Joannes, q. ex multis ed.: *Chronica sive Historiae Polonicae compendiosa... descriptio*. Bazylea, 1571; 1571; *Chronicon sive Historiae Polonicae compendiosa descriptio*. Bazylea, 1584; Gedani, 1609; Bazylea, 1615; Gedani, 1647; Königsberg, 1658; GUAGNINUS, Alexander. *Sarmatiae Europaeae descriptio*. Cracoviae, 1578; STRYJKOWSKI, Maciej. *Kronika Polska, Liteuska, Żmódzka y wszystkiey Rusi Kijowskiey, Moskiewskiey*. Królewic, 1582; PIASECIUS, Paulius. *Chronica gestorum in Europa singularium*. Cracoviae, 1645; 1648; Amsterdamiae, 1649; INES, Albert, q. ex multis ed.: *Lechias ducum, principum ac regum Poloniae*. Krakoviae, 1655; [?1665]; Frankofurt am Main, 1680.

istorija ir *Ivairyenybės apie bažnyčios būklę Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje*. Vilniuje, 1650). Pirmąją A. Vijūko-Kojalavičiaus knygą M. Pretorijus gerai žinojo: nors jos nenurodė 7-oje savo rankraščio knygoje, tačiau gana dažnai ja rėmėsi 1-oje, 2-oje ir kitose knygose; antroji, matyt, į jo akiratį nepateko. Tai atsitiko ne dėl religinių pažiūrų, nes kitų jėzuitų darbai jis nevengė naudotis.

EUROPOS VISUOTINĖS
IR BAŽNYČIOS ISTORIJOS

Šios istoriografijos grupės autorių kūriniai sukomplektavo dėl to, kad ypatingą dėmesį skyrė krikščionybės plitimo galimybės senovės prūsų žemėse (svarstė, ar negalėjo prūsų pasiekti krikščionybė dar apaštalių laikais), pirmiesiems jau istorijoje fiksuotiems prūsų kontaktams su krikščionyste, o ypač jos plitimui per pirmuosius dešimtmečius ir pirmąjį šimtmetį po to, kai Vokiečių ordinas nukariavo prūsus. Šiems ir kitiems tikslams jis rėmėsi kai kuriais viduramžių kronikininkais ir ankstyvųjų naujųjų laikų istorikais, o ypač informacija apie Brunono misiją į baltų žemes, kaip antai: Bizantijos kronikininku ir teologu Joanu Zonara (XI ir XII a. sandūra), Konradu Ursbergo Abatu (Conrad Abbas Ursbergensis, Conradus de Lichtenau, XIII a.), Titmaru (Dietmaru) Merzbergiečiu (vyskupavo 1009–1018), Adomu Bremeniečiu (?–po 1081), Petru Damianiu (XI a.)⁹. Krikščionybės plitimui prūsų žė-

⁹ ZONARAS, Ioannes, possib.: *Compendium historiarum in tres tomos distinctum..* Basileae, 1557; ABBAS URSBERGENSIS (Conradus a Lichtenau), q. ex multis ed.: *Chronicon a Nino*

mėse aprašyti jis rėmėsi, be jau minėtų kronikų, ir kitais rankraščiniais ir spausdintiniais šaltiniais, kaip antai Olyvos kronikų ir Jono Bretkūno kronikos rankraščiai, popiežių bulių, katalikų Bažnyčios susirinkimų nutarimų leidiniais¹⁰, Chartknocho paskelbtu Vokiečių ordino 1249 m. Christburgo sutarties su prūsais tekstu.

Kaip dera autoriui, rašančiam Vidurio rytų Europos teritorijos dalies bažnyčių istoriją, M. Pretorijus rėmėsi gausiu pirmtakų – Europos ar vieno kurio regiono Bažnyčios istorikų darbų sąrašu. Gausu nuorodų į krikščionių bažnyčios ankstyvojo laikotarpio autorius: remiamasi Bažnyčios tėvo

rege Assyrorum magno ad Fridericum II Romanorum imperatorum. Augsburg, 1515; Argenterati, 1537; 1538; 1540; Basileae, 1569; Strassburg, 1609; TITMARUS (Ditmarus) MERSEBURGENSIS. *Chronici Ditmari... libri IIX quinque imp. Saxoniorum Henrici I... res gestas complexi, cum notis marginalibus...* Ed. Joachimus Joach. Maderus. Helmstadii, 1667; BREMENSIS, Adamus, possib.: *Historia ecclesiastica, continens religionis propagatae gesta, quae a temporibus Karoli Magni ad Henricum III...* Lugduni Batavorum, 1595; PETRUS DAMIANUS. *Vita S. Romualdi*, q. ex multis ed.: *Opera...* Ed. Constantinus Caetanus, t. 1–3. Roma, 1606–1615; t. 1–3, Lugdunum, 1623; t. 1–4, Paris, 1642–1644.

¹⁰ Nurodo: *Monumenta Oliviensis*, matyt, rašo apie senąją ir viduriniąją Olyvos kronikas, jo laikais dar neskelbtas; BRETKE, Joannes, msc.: *Chronicon des Landes Preussen*; possib.: *Acta romanorum Pontificum.* Ed. Bale John, Basilea, 1558; Francofurtum, 1567; *Sacro-sancta consilia ad regiam editionem exacta quae nunc quarta parte prodit auctior*, Studio Philip. Labbei et Gabr. Cossartii Soc. Jesu presbyterorum. Lutetiae Parisiorum, 1671.

Eusebijo Cezarejiečio (260/64–339/40) bažnyčios istorija, teologo, Kyro vyskupo Teodoreto (386/393–apie 466), kuris tęsė Eusebijo darbą, kūrinii¹¹. Vėlyvųjų viduramžių pabaigos ir ankstyvųjų naujųjų amžių pradžios bažnyčios istorikams atstovavo A. Krantzas (apie 1448–1517), Hamburgo mokslininkas, Danijos, Švedijos, Norvegijos istorikas ir diplomatas, savo bažnyčios istorijoje dėmesį telkęs į krikščionybės plitimą saksų žemėse¹². XVI–XVII a. Bažnyčios istorijos autorius M. Pretorijus rinkosi ir evangelikus (liuteronus, reformatus), ir katalikus, ir arijonus; nė vienų dėl savo religinių įsitikinimų neignoravo. Daugelyje vietų jis rėmėsi reformacijos ir liuteronų Bažnyčios istorikų [15, 5–80] žiniomis: Vokietijos reformacijos istoriku J. Sleidanu (1506–1556)¹³; M. Liuterio ir P. Melanchtono mokinio, Bažnyčios istoriko ir polemisto dėl teologijos teiginių Matijo Flacijaus Ilyriko (Matthias Flacius Illyricus, kitaip Matija Vlačić, 1520–1575) pareikš-

¹¹ EUSEBIUS PAMPHILIUS (Caesariensis), q. ex multis ed.: *Chronica, das ist warhafftige Beschreibung Aller alten Christlichen Kirchen, zum erstren die Historia Ecclesiastica Eusebii Pamphili Cesariensis elfff Buecher...* Frankfurt am Mayn, 1565; 1572; 1582; Basel, 1593; 1607; THEODORETUS CYRENSIS, q. ex multis ed.: *Historiae ecclesiasticae libri V.* Lovania, 1659; *Opera...* Colonia, 1617.

¹² KRANTZ, Albertus, q. ex multis ed.: *Ecclesiastica historia sive metropolis...* Basel, 1548; 1552; 1568; 1587; Francofurti ad Moenum, 1576; Coloniae, 1596.

¹³ SLEIDANUS, Ioannes. *Commentariorum de statu religionis et Reipublicae Carolo V, Caesare, libri XXVI.* Francofurti, 1610.

ta Gdansko *Santarvės susitarimo (Notel)* kritika; Luko Osianderio (1534–1604) *Trumpa Bažnyčios istorija*¹⁴. Šis sąrašas yra gana fragmentiškas: M. Pretorijus nenurodė Johano Kariono (1499–1538), P. Melanchtono (1497–1560), Kasparo Poicero (1525–1602) pasaulio istorijos¹⁵, kuri buvo populiarūs Vitenbergo universitete ir sudarė tuo metu istorijos akademinio išsilavinimo pagrindus; nesinaudojo M. Flacijui Ilyrikui vadovaujant parašyta reikšmingiausia Bažnyčios istorija *Ecclesiastica historia*, kitaip vadinama *Magdeburger Zenturien (Magdeburgo šimtmečiai)* [15, 55–84].

Iš katalikų Bažnyčios XVI–XVII a. istorikų M. Pretorijus pasirinko reprezentatyvią, tuo metu garsią katalikų Bažnyčios istoriją – italų kardinolo, 1605 m. išrinkto popiežiumi, bet atsisakiusio pareigų, Cesare's Baronio (1538–1607) kūrinių – dvylikos tomų analų¹⁶. Odorico Raynaldo devynių tomų analų tęsiniumi, parašytu 1646–1676 m., M. Pretorijus nebesinaudojo.

Evangelikų reformatų, čekų brolių, arijonų Bažnyčių istorijas M. Pretorijus rinkosi tas, kurios aprašė jam rūpimą teritoriją, t. y. Prūsijos Kunigaikštystę, Lenkiją ir LDK.

Rėmėsi evangeliko reformato A. Vengerskio ir Jano Lasickio čekų brolių istorijomis¹⁷, Karaliaučiuje gimusio ir užaugusio arijo- no Christoforo Sandijaus (Sandius, 1644–1680), matyt, net dviem knygomis¹⁸.

LOKALINĖS REGIONO BAŽNYČIŲ ISTORIJOS

Lokalinėms istorinių žemių religijos istorijoms, miestų religinei padėčiai apibūdinti ir Bažnyčių raidai aprašyti jis naudojosi paskelbtais Lenkijos, Prūsijos Kunigaikštystės ir Pomeranijos bažnyčių istorijos šaltiniais: Stanislavo Karnkovičiaus (1520–1603) – sinodų aktais, J. Pšylusko teisynu¹⁹. Lietuvos Statutų M. Pretorijus nenurodė, jų necitavo. Jis buvo susipažinęs su 1573 m. Varšu-

¹⁴ OSIANDER, Lucas, possib.: *Kurtze Kirchen Historia*. Darinnen zu sehen wie die christliche Kirch... forteplantzt worden. Strassburg, 1630.

¹⁵ *Chronicon Carionis expositum et auctum... a Philippo Melanchthone et Casparo Peucero*. Aureliae Allobrogum, 1610.

¹⁶ BARONIUS, Caesar, q. ex multis ed.: *Anales Ecclesiastici...*, vol. 1–12, Moguntiae, 1601–1613; Colonia, 1603–1613; Moguntia, 1618–1623.

¹⁷ Possib.: VENGERSCIUS, Andreas. *Systema historico-chronologicum ecclesiarum Slavonicarum per provincias varias*. Utrecht, 1652; altern.: *Libri quatuor Slavoniae reformatae*. Amsterodami, 1679; LASSICIUS, Ioannes, q. ex multis ed.: *Historiae de origine et rebus gestis Fratrum Bohemicorum, liber octavus, qui est de moribus et institutis eorum...* Adduntur tamen reliquorum VII librorum argumenta et particuliaria quaedam excerpta. Leszno, 1649; altern.: *De ecclesiastica disciplina, moribusque et institutis Fratrum Bohemicorum memorabilia continens*. Amsterodami, 1660; 1666.

¹⁸ SANDIUS, Christophorus. *Bibliotheca Antitrinitariorum*. Amstelodami, 1684; SANDIUS, Christophorus. *Nucleus Historiae Ecclesiasticae, seu Historia Arianorum*. Colonia-[Amstelodami], 1676.

¹⁹ KARNKOVIUS, Stanislaus, ed. *Constitutiones synodorum, metropolitanae ecclesiae Gnesnensis*. Cracoviae, 1579; PRILUSCIUS Jacobus. *Leges seu statuta ac privilegia Regni Poloniae*. Cracoviae, 1553.

vos konfederacijos aktu dėl taikaus sambūvio tarp skirtingų tikybu, bet ne iš 1588 m. Lietuvos Statuto teksto, o iš konfederacijos akto spaudinio. M. Pretorijus atidžiai susirinko pagrindinius leidinius apie Lenkijos vyskupijų istorijas, ypač apie Pomeranijos ir Karališkųjų Prūsų didžiųjų miestų bažnyčių istorijas: P. J. H. Pruščio (Prusse) informaciją apie Krokuvos bažnyčias, T. Tretero (leidėjas) ir S. Damalevičiaus knygas apie Varmijos ir Vloclaveko vyskupijas²⁰; R. Kurikės, S. Kobiežyckio apie religinę padėtį ir bažnyčias Gdanske²¹.

XVI–XVII TEOLOGINĖS POLEMIKOS AUTORIAI

Didelę dalį M. Pretorijaus *Kronikos* užima XVI–XVII a. teologinės polemikos dėl pagrindinių krikščionybės doktrinos teiginių aprašymas. Jam rūpėjo polemika, vykusi Prūsijos Kunigaikštystės, vadinamųjų Karališkųjų Prūsų, Pomeranijos teritorijoje, o ypač didžiuosiuose tos teritorijos miestuose. Teologinių ginčų įkarštyje Karaliaučiaus, Gdansko, Torunės, Elbingo polemis-

tai ieškojo arbitrų Vitenberge, Rostoko prie Oderio ir kituose evangelikų universitetuose, kurių teologai kritiškais atvejais atsiliepdavo, todėl autorių būrys didėjo. Polemikos įkarštis vertė net Brandenburgo-Prūsijos kurfiurstus ir Lenkijos karalių bei Lietuvos didįjį kunigaikštį imtis veiksmų: kurfiurstai būrė teologų grupes arbitražui ir ginčus malšino įsakais, Lenkijos karaliaus Vladislovo IV Vazos iniciatyva 1645 m. buvo sukviestas religinis kolokviumas Torunėje, kuriame dalyvavo Abiejų Tautų Respublikos teologai ir dalies Prūsijos-Brandenburgo teritorijos atstovai. Todėl M. Pretorijaus dėmesys pirmiausia kryo į Karaliaučiaus universiteto ir miesto bažnyčių teologus, kai kuriuos teologinių tekstų autorius iš reformacijos centro Vitenbergo ir kelių Vidurio Europos evangelikų universitetų (Vitenbergo, Rostoko, Heidelbergo) profesorius, Gdansko ir Torunės gimnazijų dėstytojus ir teologus, susigrupavusius apie religinio kolokviumo diskusijas.

M. Pretorijus aprašė svarbiausius XVI–XVII a. teologinius ginčus, vykusius Liuteronų bažnyčios viduje (tarp liuteronų ortodoksų radikaliosios ir nuosaikiosios krypties, tarp liuteronų, kryptančių į suartėjimą kai kuriais dogmatikos klausimais, vadinamųjų filipistų), su sinkretistais, liuteronų su evangelikais reformatais (šiam ginčui formavosi sinergistų grupuotės), tebevykstančią polemiką tarp liuteronų, katalikų ir arijonų. Ypač daug vietos ir dėmesio autorius skyrė Karaliaučiuje rašiusiems teologams, jų poleminiams tekstams, paskelbtiems ir Karaliaučiuje, ir toli nuo jo – Rostoke, Gdanske, Vitenberge. Šioje teminėje *Kronikos* dalyje

²⁰ PRUSZCZ, Piotr Jacek Hiacynt, possib.: *Stolecznego miasta Krakowa kościoły i klejnoty...* Krakow, 1647; TRETER, Tomas. *De episcopate et episcopis ecclesiae Varmiensis*. Cracoviae, 1685; DAMALEVICIUS, Stephanus. *Vitae Vladislaviensium episcoporum*. Krakoviae, 1642; possib.: SIGISMUNDUS I. *Edictum contra Lutherum*. Cracoviae, 1521; possib. altern.: *Acta S.R.M.* [S. I.], 1614.

²¹ CURICKE, Reinhold. *Der Sadt Dantzig historische Beschreibung*. Danzig, 1687; Amsterdam, 1688; KOBIERZYCKI, Stanislaus. *Historia Vladislai, Poloniae et Sueciae principis... usque ad excessum Sigismundi III*. Gedani, 1655.

M. Pretorijus kai kuriuos tekstus (ypač rankraštinis traktatus) skelbė ištisai, kitus plačiai citavo, kai kurių teikė santraukas ar atpasakojimus, perpasakojo arba citavo šios polemikos teiginiams argumentuoti pasitelktus autorius ir jų teiginius. Todėl autorių sąrašas chronologiškai apima laiką nuo Vakarų krikščionių Bažnyčių doktrinų formavimosi, t. y. nuo II a. iki XVII a. pabaigos, religijos požiūriu – pačių įvairiausių regiono tikybių, Bažnyčių ir jų religinių pakraipų autorius. Pagal teologijos tekstų autorių reikšmingumą sąrašas buvo labai įvairialypis: Bažnyčios tėvai, vėlyvosios antikos – ankstyvojo krikščionybės formavimosi laikotarpio – iki Nikėjos susirinkimo 325 m. ir po jo, žymiausi viduramžių teologai, XVI a. reformacijos ir katalikiškosios reformos bei kontrreformacijos teologai bei polemistai, XVII a. teologai: teologijos profesoriai, didesniųjų miestų bažnyčių kunigai, Bažnyčių atskalūnų bendruomenių vadovai ir į polemiką įsiterpę mažai žinomi kunigai (pvz., Kauno liuteronų bažnyčios kunigas). Šios regiono tikybinės polemikos autorių gausą galėtume vadinti sąlyginai visuotine; autorių sąrašo įvairialypumas teikia daug ir įvairios informacijos regiono tikybinio gyvenimo raidai, asmens ir tikėjimo santykiams, konfesionalizacijai tirti ir kitoms problemoms nagrinėti.

LIUTERONŲ IR KATALIKŲ DOKTRINOS TEKSTAI

M. Pretorijus nesiėmė nuosekliai apibūdinti kiekvienos iš polemizuojančių Bažnyčių teologijos doktrinų pagrindų; vienus teigi-

nus jis, matyt, laikė visiems žinomais, todėl savaime suprantama išsilavinusio skaitytojo teologinės erudicijos dalimi; doktrinų teiginiai ryškėjo tiek, kiek juos reperezentavo M. Pretorijus parinkdamas atpasakojamus tekstus ir kiek juos koncentruotai apibūdino referuojamuose polemistų kūriniuose patys autoriai. Šioje *Kronikos* dalyje M. Pretorijus kalbėjo cituojamų autorių lūpomis. Poleminių tekstų autorių margumyne apibūdinimo patogumui galime išskirti jų grupes pagal laiką ir temą.

M. Pretorijaus teologinis išsilavinimas buvo paremtas liuteronų Bažnyčios doktrinos pažinimu. Jis rėmėsi, citavo, nurodė visus pagrindinius liuteronų teologinę doktriną sudarančius tekstus, vadinamus *Simbolių knygomis*²², Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų bažnyčiai itin reikšminga *Formu-*

²² *Simbolių knygas* sudarė: 1530 m. Augsburgio tikėjimo išpažinimas, 1531 m. Augsburgio tikėjimo išpažinimo apologija, 1537 m. Šmalaldeno artikulai, P. Melanchthono Traktatas apie popiežiaus valdžią ir viršenybę, 1529 m. M. Liuterio Mažasis katekizmas, 1529 m. Jungtvių knygelė, 1526 m. Krikšto knygelė, 1529 m. M. Liuterio Didysis katekizmas, 1577 m. Santarvės (Concordia) formulė ir trys senosios Bažnyčios tikėjimo išpažinimo tekstai: Apaštalų, Nikėjos ir Atanazo tikėjimo išpažinimai. Šie visi tekstai buvo sujungti į vieną knygą *Konkordienbuch* (*Santarvės knyga*), kuri vokiečių kalba išleista 1580 m., o lotynų 1584 m). Atrodo, kad M. Pretorijus rėmėsi vokiečių leidiniu: *Concordia. Christliche, wiederholete, einmütige Bekentnüs... Augspurgischer Confession...* Dresden, 1580. *Concordia oder summarischer Begriff der streitigen Artikel zwischen den Theologen Augspurgischer Confession.* [S. l.], 1621.

la *Concordiae*, M. Liuterio tekstus, paskelbtus jo raštų Jenos leidimo V–VI tomuose, ir kai kuriuos P. Melanchtono tekstus²³; reikia pasakyti, kad jų nurodo palyginti nedaug, nors patį teologą labai vertino.

M. Pretorijus buvo susipažinęs su abiejų svarbiausių regiono religinių kolokviumų 1570 m. Sandomiere ir 1645 m. Torunėje susitarimais, juose vykusiomis diskusijomis, tačiau nurodė tik liuteronų, katalikų, reformatų doktrinų svarstymo dokumentus iš Torunės²⁴. Plačiau tekste rėmėsi Gdansko *Notel* – pagrindiniu Liuteronų bažnyčios parengtu susitarimo tarp skirtingų evangelikų pakraipų dėl Šventosios Vakarinės sampratos ir interpretacijos tekstu²⁵. Juo rėmėsi savo veikloje XVI a. antrojoje pusė-

je–XVII a. ir Elbingo liuteronų bažnyčia. Liuteronų Bažnyčios požiūrį į aktualiausius XVII a. iškilusius klausimus dėl krikščionybės esmės reprezentavo daugybės leidimų sulaukusi J. Arendto (Arndt) knyga apie krikščionybę²⁶.

Iš to laikotarpio katalikų teologų jis nurodė vieną žymiausių XVI a. regiono kontreformacijos organizatorių Stanislovo Hozijaus (1504–1579) tiksliau neapibūdintą kūrinį, greičiausiai jo *Tikėjimo išpažinimą*²⁷.

ANKSTYVOSIOS KRIKŠČIONYBĖS IR VIDURAMŽIŲ TEOLOGAI

Nuorodų į šiai autorių grupei priklausančius M. Pretorijaus *Kronikoje* gausu. Vieni jų padėjo krikščionybės teologijos pagrindus, polemika su kitais buvo paskata tuos pagrindus apibrėžti ir juos paskelbti visuotinių ar lokaliųjų Bažnyčios susirinkimų nutarimuose. M. Pretorijus remiasi arba nurodo kai kurių iki Nikėjos bažnytinio susirinkimo rašiusių krikščionybės Bažnyčios tėvų raštus: Justino Filosofo ir Kankinio (apie 100–115), Kvinto Septimijaus Florento Tertuliano (apie 160–apie 230), Irenėjaus Lioniečio (apie 135/140–apie 202/203), Klemenso Aleksandriečio

²³ LUTHER, M., Jenaer Ausgabe. *Deutsche Schriften, Der Sechste Teil aller Bucher und Schriften des theuren selhigen Mans Doct. Lutheri*. Jena, 1555–1558. Simbolių knygos 1531 m. Augsburgio tikėjimo išpažinimo Apologijos autorystė priskiriama P. Melanchtonui. *Schmalkaldische Artickel, so da hetten sollen...* Witenberg, 1576; Nürnberg, 1646.

²⁴ *Acta colloquii Thorunensis, Varsaviae impressa*; fons: HARTKNOCH. *Kirchen-historia*, p. 1099; altern.: *Acta conventus Thoruniensis A. 1645 in Septembris celebrati pro ineunda ratione componendorum dissidiorum in religione per regnum Poloniae – pro parte Evangelicorum*. Helmstadii, 1645; *Acta conventus Thoruniensis A. 1645 in Septembris celebrati pro ineunda ratione componendorum dissidiorum in religione per regnum Poloniae – pro parte Reformatorum scripta in conventu Thorunensi Anno 1645 in protocolum non admissa*. Berolini, 1680.

²⁵ *Concordia oder Notel vom 17. Juli 1562*. Von Dr. Johann von Bart im Auftrage des Rahtes verfasst und von allen Geistlichen unterschrieben. Danzig, 1562.

²⁶ ARNDT, Johann, q. ex multis ed.: *Vier Bücher vom wahren Christenthumb*. Buch 1–4. Magdeburg, 1610–1615; 1620; Strassburg 1626; Lüneburg, 1660.

²⁷ HOSIUS, Stanislaus, possib., q. ex multis ed.: *Confessio fidei catholicae Christiana*. Cracoviae, 1553; Moguncia, 1557; Colonia 1573; *Opera omnia*. T. 1–2. Colonia, 1584.

(apie 150–apie 215) kūrinius²⁸; po Nikėjos bažnytinio susirinkimo rašiusių Jono Auksaburnio (mirė po 407), Aurelijaus Augustino (354–430) XVI–XVII a. leidimus²⁹. Panagrinėjus nuorodas į Bažnyčios tėvų raštus, akivaizdu, kad daugiausia buvo remtasi ne žymiaisiais, sisteminiais jų kūriniais, bet poleminiais. Polemikos reikalams tekste pasitelkti ne vieno V–XII a. garsiųjų teologų tekstai: Vincento Leriniečio (mirė prieš 450), Konstancos vyskupo Epifanijaus Salamiečio (apie 315–403) kūrinys *Ancoratus*, Gregorijaus Presbyterio (VII a.) *Vita Gregorii Nazianzeni (Gregorijaus Nazianziečio gyvenimas)*, Jono Damaskiečio (apie 650 – prieš 754) populiarusis *De fide orthodoxa (Apie tikrąjį tikėjimą)*³⁰, Taormino

Sicilijoje vyskupo, garsaus pamokslininko Teofano Ceramėjaus (Theophanus Cerameus, XII a.) pamokslai³¹ (jie buvo išleisti tik 1644 m. Paryžiuje). M. Pretorijaus *Kronikoje* nėra Tomo Akviniečio veikalų, bet minimas vieno iš komentatorių – kardinolo Tomo Kajetano de Vio (1468–1534) kūrinys³².

Ši autorių grupė ir jos veikalai M. Pretorijaus tekste nurodomi nesistemiškai, bet laikantis tam tikros vidinės *Kronikos* teksto logikos – ten, kur prireikia argumentacijos poleminiams teiginiams, aprašant polemiką su arijonais ar kitomis bendruomenėmis, kaltinamomis nukrypimais nuo reformatų ir liuteronų dogmatikos. Perimti argumentai iš ankstyvosios krikščionybės bei viduramžių teologų tekstų teikė skaitytojui informacijos, kad tie argumentai Bažnyčių doktrinų argumentacijoje nėra nauji.

²⁸ IUSTINUS MARTYR. *Dialogus cum Tryphone...* in: q. ex multis ed.: *Opera...* Lutetia, 1615; Colonia, 1686; TERTULLIANUS. *Liber adversus Iudaeos, De corona militis...*, in: q. ex multis ed.: *Opera omnia...* Colonia, 1617; Paris, 1608, 1624, 1641, 1646; IRENAEUS (Lugdunensis), q. ex multis ed.: *Opus eruditissimum in quinque libros digestum*. Ed. Des. Erasmus Roterodamus, Paris, 1563, 1567; *Adversus Valentini [...] Haereses*. Colonia Agrippina, 1596, 1625; *Opera, quae extant*. Lutetia, 1629; 1641; Colonia, 1683.

²⁹ IOANNES CHRYSOSTOMOS, q. ex multis ed.: *Homiliae...* Lovanii, 1536; Antwerpen, 1537; Paris, 1554; *Opera...*, Basilea, 1513, 1525 ir kt.; AUGUSTINUS, Aurelius. *Contra Iulianum haeresis pelagianae defensorem; possib.: Opera...* T. 1–10, Colonia, 1616; *Opera...* Vol. 1–11. Lugdunum, 1664.

³⁰ VINCENTIUS LERINENSIS, q. ex multis ed.: *Adversus prophanas haereses commonitoria duo Peregrine, id est, Vincentii Lirinensis [...] ed. Repurgata*. Oxonia, 1631; *Adversus profanas omnium nativitates haereticorum Commonitorium*.

Cum notis Steph. Baluzii. Cantabrigia, 1687; IOANNES DAMASCENUS, q. ex multis ed.: *Orthodoxae fidei accurata explicatio...* Basel, 1548; *Opera, quae orthodoxae fidei vim omnem ita tradunt...* Basel, 1539; EPIPHANIUS de Salami (de Eleutheropolis). *Contra octoaginta haereses opus, panarium, sive articula aut capsula Medico apellatum, continens libros tres... Epistola sive liber Ancoratus appellatus...* Basel 1543; 1545; 1560.

³¹ THEOPHANES CERAMEUS, possib.: *Homiliae in Evangelica dominicalia notis illustrata a Franc. Scorso*. Lutetia Parisorum, 1644.

³² CAIETANUS, Thomasus de Vio, *Prima secunde cum Caieta [...]* In prima partem secunde partis summe theologiae, que prima secundo nuncupatus. Sanctissimi doctoris Thome Aquinatis commentaria... Venetia, 1514. Kūrinys buvo daug kartų pakartotinai išleistas.

XVI A. VIDURIO–XVII A. PRŪSIJOS KUNIGAİKŠTYSTĖS TEOLOGAI IR TEOLOGAI POLEMISTAI

Pati nuosekliausiai nurodyta autorių grupė M. Pretorijaus *Kronikoje* buvo XVI–XVII a. regiono teologų ir teologų polemistų grupė. Pirmoji XVI a. polemistų grupė M. Pretorijaus *Kronikoje*, kaip ir kitose, net ir šiuolaikinėse regiono Bažnyčios istorijose, telkėsi apie Andrejo Osianderio (1496–1552) asmenybę. Jo pateikta žmogaus nuteisinimo sampratos interpretacija sukėlė plataus masto polemiką ne tik Karaliaučiuje, bet ir įtraukė Vitenbergo teologus, žymiausių jų šalia M. Liuterio – Pilypą Melanchtoną. Prasidėjusią polemiką XX a. Prūsijos liuteronų bažnyčios istorikas W. Hubatschas interpretuoja kaip vieną iš liuteroniškosios ortodoksijos formavimosi pradinių etapų [7, 80]. M. Pretorijus nesiekia nuosekliai pristatyti polemikos dalyvių ir jų požiūrio. Jis iš paties A. Osianderio kūrinių nurodo traktatą apie Aristotelio filosofiją, laišką P. Melanchtonui³³ ir mini 1558 m. Prūsijos Kunigaikštystės evangelikų liuteronų Bažnyčios nuostatus (A. Osianderis buvo vienas iš jų kūrėjų). Kitos stovyklos atstovo Karaliaučiaus pilies bibliotekininko Martino Chemnitzo (Chemnitius, 1522–1586), kuris padėjo daug pastangų polemikai numaldyti, cituoja ne teologinį kūrinių liuteronų doktrinos vidaus ginčams, bet skirtą

³³ „Oslander ...dem Philippus Melanchton“: possib: OSIANDER, Andreas. *Epistola in qua confutantur nova deliramenta, publice sparsa et ab aemulis ipsius contra ipsum iactat*. Koenigsbergae, 1549.

kritiškam požiūriui į Tridento bažnytinio susirinkimo nutarimus³⁴. XVI a. antrosios pusės autorius M. Pretorijus parenka pirmiausia tuos, kurie dėjo pastangų kurti santarvę tarp skirtingų liuteronų pakraipų; iš jų mini Rostoko universiteto teologijos profesorius, žymaus vokiečių liuteronų teologo, vieno *Santarvės formulės* (*Konkordienformel*) 1577 m. kūrėjų Dovydo Chytrėjaus (David Chytraeus, kitaip Kochhaffe, 1530–1600) kūrinių Kristaus prigimties klausimu³⁵.

Nuo XVII a. 2-ojo dešimtmečio regione keitėsi liuteronų Bažnyčios situacija: 1611 m. Prūsijos Kunigaikštystės valdymo teisę gavo kurfiurstas Jonas Zigmantas, jis 1613 m. perėjo į evangelikų reformatų tikėjimą, didžiuosiuose regiono miestuose išliko tikiybė gyventojų įvairovė, 1619 m. valdyti pradėjęs kurfiurstas Jurgis Vilhelmas neišskleidė Prūsijos Kunigaikštystės liuteronų ortodoksų baimės, kad gali nepavykti išlaikyti liuteronų ortodoksinio tikėjimo doktrinos. Polemika suintensyvėjo ne tik tarp pačių liuteronų teologų, bet ir su kitų evangelikų Bažnyčių šalininkais. Intensyvios polemikos židinys susidarė Karaliaučiuje XVII a. 3–4 dešimtmetį. Apie jo dalyvių leidinius M. Pretorijus informavo palyginti nuosekliai, ypač dažnai minėjo polemiką inicijavusį radikaliosios

³⁴ CHEMNITIUS, Martinus. *Examen concilii Tridentini quadripartitum, in quo praecipuorum capitum totius doctrinae papisticae firma et solida refutatio est collecta*. Francofurti, 1574.

³⁵ CHYTRAEUS, David. *Articulorum Symbolici Apostolici de Filio Dei homine nato, passo, explicato...* Witteberge, 1584.

ortodoksinės liuteronų teologijos krypties autorių Celestiną Mislentą (kitaip Coelestinus Myslenta, 1588–1653) ir į ginčus su juo įsitraukusius autorius. M. Pretorijus nurodė vieną jo teologijos kūrinių³⁶, o toliau referavo jo polemiką su kolegomis liuteronais, atstovavusiais nuosaikesnei liuteronų ortodoksų kryptiai: ginčus su Christianu Dreieriu (Dreyer, Christian, 1610 12 22–1688 08 03), kurį C. Mislenta įtarinėjo esant palankų sinkretistui Georgui Kalixtui, tačiau iš esmės jis buvo nuosaikiosios liuteronų ortodoksų krypties atstovas³⁷; su Kaulo liuteronų kunigu Kasparu Movijumi³⁸;

su nuosaikiosios liuteronų krypties atstovu Michaeliu Behmu, kaltindamas jį kriptokalvinizmu³⁹. M. Pretorijus gana nuosekliai nurodė autorius, įtrauktus ir įsitraukusius į polemiką, kurią įžiebė Gdansko liuteronų kunigas, teologijos daktaras Johannas Korvinas (Corvinus, kitaip Rabe, 1591–1646), jis išgarsėjo dėl ilgamečio ginčo teologijos klausimais su H. Ratmannu (1585–1628), Natanieliu ir Danieliu Dilgeriais.

M. Pretorijus siekė skaitytojui pateikti kiek galėdamas išsamesnį liuteronų ortodoksų nuosaikiosios krypties autorių poleminių darbų sąrašą: mini Karaliaučiaus universiteto teologijos profesoriaus Johanno Bėmo (Johann Behm, 1578–1648) leidinį prieš kalvinistus⁴⁰; Johanno Latermanno (1620–1662), Karaliaučiaus rūmų pamokslininko, atstovavusio liuteronams 1645 m. Torunės kolokviuje, du leidinius⁴¹. Liuteronų ortodoksų teologijai ir polemikai su kalvinistais atstovauja A. Kalovijus (Abraham Calov, Kalau, 1612–1686) vienas žymiųjų liuteronų ortodoksų atstovų, 1645 m. Torunės religiniame kolokviuje pasisakęs prieš liu-

³⁶ MYSLENTA, Caelestinus. *Manuale Prutenicum seu Repetitio corporis doctrinae ecclesiarum prutenicarum*: Commentatio explicata ac praemissa dissertatione proemiali Historico-chronologica... Königsberg, 1626.

³⁷ MYSLENTA, C. *Antecrisin...* Danzig, 1649; DREIER, Christian. *Fürstellung eines unchristlichen...* Beginnens... dessen D. Coelstinus Myslenta... an dem... Michael Bohmen... sich unterstehen dürfen. Königsberg, 1650.

³⁸ MYSLENTA, Coelestinus. *Movius Haereticus: oder der erste Tractat Casparo Movio entgegen gesetzt*. Elbing, 1637; MOVIUS, Casparus. *Gründliche Verantwortung auf die Schmähhart so D. Coelestinus Mislenta ... seinem Manuali Prutenico... hat einverleiben wollen*. Lüneburg, 1627; MOVIUS, Caspar. *Myslenta Tyrannus...* Elbing, 1637; MOVIUS, Caspar. *Fureus Bohemi et Mislentae Pseudo Evangelismus; fons*: Joher Joehcher, III, skil. 718; Rostoko profesorių kolektyvinis kūrinys: *Censura undt Bedenckens-copia der theologischen Fakultäth zu Rostock*. Die Bücher des S[elig]en H[errn] Arends und M. Rathmani anregend, wobey 12 greuliche Irrthümer, so von den Königsbergischen zween Censoren D. Johann Behm und Coelestino Mislenta außgestreuet, entdecket worden: nebst wieder-

holung der Wittenbergischen Censur H[errn] Casparo Movio S[elig]em Theo[logiae] Licentiatio ertheilet. Rostock, 1627.

³⁹ Minimas jo leidinys: *Censura censurum*; leidimo duomenų rasti nepavyko.

⁴⁰ BEHM, Johannes. *Ganz Trewhertzige Warnung an alle und jede des Hertogthums Preussen Untersassen sich fuer der verdamlicher zwinglianischen oder calvinistischer sect zu treten...* Königsberg, 1614.

⁴¹ LATERMANN, Johann. *De aeterna Dei Praedestinatione ...* Regiomonti, 1646; LATERMANN, Johann. *Disquisitio Teologica De Gratia et libero Homini Arbitrio...* Rostochii, 1647.

teronų ir katalikų suartėjimą, prieš religinį sinkretizmą ir jo skelbėją Georą Kalixtą, prieš socianiečius, prieš kalvinistus⁴². Rėmėsi liuteronų Bažnyčios atstovo Johanno Gerhardo (1582–1637/38) katalikų doktrinos kritika⁴³.

Santykius tarp skirtingų tikėjimų ir jų polemikai atstovaujančius teologus M. Pretorijus aprašė remdamasis ne tik Prūsijos Kunigaikštystės centre Karaliaučiuje kūrussiais autoriais, bet ir Gdansko, Torunės, Rostoko teologų darbais. Nenurodydami jų kūrinių suminėsime autorius. Gausiausias autorių būrys šioje grupėje yra Gdansko teologai. M. Pretorijus nurodo didžiųjų bažnyčių kunigus, Gdansko akademijos gimnazijos dėstytojų teologinius ir kito pobūdžio darbus, išskiriami žymiausi: Morgenšternas Benediktas (1525–1599), Gdansko ir Elbingo gimnazijos dėstytojai Michaelis Koletas (Coletus, 1545–1616), Henrikas, Mikalojaus sūnus (Henric Nicolai, 1605–1661), Cesaris Johanas Hesas (Caesar Johann Hesus, 1614–1658) ir kt.

Poleminės literatūros autorių ekspoziciją M. Pretorijus teikė atskleisdamas liuteronų Bažnyčios vidaus skaidymąsi, jau

⁴² CALOVIUS, Abraham. *Systema locorum theologorum...* 12 vol. Witteberg, 1655–1677; CALOVIUS, Abraham. *De syncretismo Non-Neminiis*, i.e. Christoph. Feyerabendii, fons: Joecher, I, skil. 1579. 1682 m. jis išleido *Sinkretizmo istoriją (Historia Synkretistica*. S. I, 1685).

⁴³ GERHARD, Johann. *Confessio catholica, in qua doctrina catholica et evangelica, quam ecclesiae Augustanea confessioni addictae profitentur: ex Romano-catholicum scriptum suffragiis comformatur partes*. Francofurt/M-Lipsiae, 1634–1637.

išsigalėjusią nesantarvę tarp skirtingų pakraipų ir skirtingų krikščioniškų tilybų. Šios problematikos leidinius M. Pretorijus gerai pažinojo, nes XVII a. 7–8 dešimtmetį pats ieškojo kelio Bažnyčių santarvei, parašė ir išleido knygą *Tuba pacis (Taikos trimitas)*, todėl nenuostabu, kad to laikotarpio religinės polemikos autorių sąrašas yra reprezentatyvus ir gana išsamus.

Kronikos autorius savo kūrinių baigia pristatydamas tuos autorius, kurie ieškojo išeities liuteronų Bažnyčiai ne kovodami tarpusavyje, bet siūlydami pozityvius žingsnius santarvės link. Kaip rodo šios grupės autorių sąrašas, M. Pretorijus gerai orientavosi, kokiomis kryptimis to kelio ieškojo jo amžininkai, buvo skaitęs jų darbus ir juos referavo. Jis pateikė autorius, kurie atstovavo skirtingais keliais tokios vienovės ieškojusiems autoriams. M. Pretorijus *Kronikoje* net keliose vietose minėjo liuteronų Bažnyčios pietistų judėjimo pradininko ir pagrindėjo Pilypo Jokūbo Spenerio (Phillip Jacob Spenner, 1635–1705) požiūrį į liuteronų Bažnyčios veiklos reformą, dėstė jo pagrindines nuostatas, kuriomis buvo siūloma Bažnyčios veikloje akcentuoti ne tikėjimo dogmų racionalų aiškinimą ir interpretavimą, bet telkti jos narius į tikėjimo išgyvenimą, siekti, kad Bažnyčia sudarytų sąlygas bendruomenei kiek galima geriau pažinti Bibliją. M. Pretorijaus ir P. J. Spenerio gyvenimo datos beveik sutapo, tad iš tiesų M. Pretorijus pats suvokė šio teologo pozicijų perspektyvumą, nors ir nepaminėjo jo kūrinių. Antrasis dėmesio sulaukęs jo bendraamžis buvo garsusis Samuelis Pufen-

dorfas (1632–1694), visuomenės raidos teoretikas, teisės filosofas, tarptautinės tautų teisės teorijos kūrėjas. M. Pretorijus remiasi ne jo filosofijos kūriniais, bet leidiniu teologijos klausimais⁴⁴.

Kitas kelias, kuris M. Pretorijui buvo artimesnis už pietizmo kryptį, buvo irenizmas: siekis sukurti taiką tarp krikščionių Bažnyčių, ieškoti bendrųjų krikščioniškosios teologijos teiginių, kuriais galėtų remtis santarvės siekiančios skirtingos krikščionių Bažnyčios. Irenizmo sąvoką ankstyvaisiais naujaisiais laikais, o konkrečiau – XVI a. pabaigoje pradėjo vartoti kalvinistų teologai Franciskus Iunijus (Franciscus Iunius, 1545–1602), Dovydas Parėjus (David Paraeus, 1548–1622) ir labai atkaklaus pasipriešinimo Karaliaučiuje sulaukęs Helmštato teologas liuteronas Georgas Kalixtas. Nė vieno iš šių autorių pagrindinių irenizmą propaguojančių kūrinių M. Pretorijus nenurodė, tačiau visus autorius žinojo: pirmojo autoriaus iš išvardytųjų istorinius kūrinius minėjo kitose *Prūsijos įdomybių* rankraščio vietose. Nuosekliai M. Pretorijus vardijo regiono teologus, palaikančius irenizmą (prie irenizmo šalininkų sąlyginai galima priskirti ir sinkretistus, kurie ortodoksų buvo kaltinami prisišlieję prie irenikų), ir polemistus prieš jį. Pagrindiniai antiirenikai polemistai buvo jau minėtieji C. Mislenta ir A. Kalovijus. Iš irenikų jis mini Johanną Latermanną (G. Kalixto mokinį) (žr. 41 nuorodą), gdanskietį Henriką Nikola-

jų⁴⁵, ypač Danielį Zvikerį (1612–1678), vokiečių kilmės fiziką, sociniečių teologą, kurį laiką dirbusį Gdanske, emigravusį į Nyderlandus⁴⁶. Pastarasis, remdamasis ankstyvosios krikščionybės teologų darbais, bandė rekonstruoti bendruosius krikščionių doktrinos teiginius, kuriais rėmėsi Bažnyčia prieš Nikėjos Bažnytinį 325 metų susirinkimą. Tose *Kronikos* vietose yra nurodomi visi pagrindiniai ankstyvosios krikščionybės teologai. Irenizmo pozicijos besilaikantys autoriai buvo artimi pačiam M. Pretorijui, kiek galima spręsti iš jo nuostatų, aprašant regiono Bažnyčių raidą, įvykius ir asmenis, teologinius ginčus.

M. Pretorijaus *Kronikoje* nurodytų autorių ir kūrinių kiekis, gausumas, jų temų įvairumas rodo M. Pretorijų buvus labai apsisikaičiusį Bažnyčios istoriką ir teologą, kuris puikiai pažinojo regiono istorijos (įskaitant ir LDK), Vakarų krikščionių Bažnyčių bei teologijos raidą. Jo *Kronikos* erudicijos pagrindai, vokiečių kultūros evangelikų universitetuose įgyti ir gerokai praplėsti regiono istorikų bei teologų kūrinių savarankiškomis studijomis, buvo daug platesni, nei teikė universitetinis išsilavinimas. Autorių atranka, temų įvairialypumas ir *Kronikoje* nurodytų leidinių skaičius – apie 130 – apibūdina M. Pretorijaus

⁴⁴ PUFFENDORF, Samuel. *De habitu religionis christianae*. Brema, 1692; 1697.

⁴⁵ HENRICUS, Nicolai. *D.O.M.A. Irenicum sive de differentiis Religionum conciliandis, succinta commentatio...* Dantisci, 1645.

⁴⁶ ZWICKER, Daniel. *Irenicum irenicorum, seu Reconciliatorum christianorum hodiernorum norma triplex, sana et omnium hominum ratio, scriptura sacra et... traditiones*. Amsterodami; London, 1658; ZWICKER, Daniel. *Irenicomastrix iterato victus...* Amsterodami, 1662.

apsiskaitymą. *Kronikos* autoriaus išsikeltasis tikslas pateikti skaitytojui regiono Vakarų Bažnyčių istoriją, vertė daryti jo tikslams būtinų autorių atranką. Jis nuosekliai rėmėsi Vokietijos reformacijos istorikais, teologais. Tad jo *Kronikos* erudicijos pagrindus galėtume apibūdinti kaip Vokietijos liuteroniškųjų universitetų suformuotus, bet smarkiai praplėstus reformacijos paplitimo Vidurio ir Vidurio rytų Europoje Bažnyčios istorijos ir teologijos knygų turinio. Didelę autorių sąrašo dalį formavo *Kronikos* tikslai – regiono Bažnyčių istorija, todėl autorių atranką M. Pretorijus atliko kryptingai: iš daugelio ankstyvosios krikščionybės, viduramžių Bažnyčios istorikų ir teologų atrinko tuos autorius ir tuos jų kūrinius, kurie buvo aktualūs regiono XVI–XVII a. teologinei polemikai.

M. Pretorijus *Kronikoje* atrinko ir nurodė reprezentatyvų gyvenamojo meto ir viduramžių autorių sąrašą jam labai svarbia prūsų galimybių susidurti su krikščionyste ir jų krikščioninimo pradžios tema. Gana išsamus yra ir Lenkijos bei LDK XV–XVII a. istorikų kūrinių sąrašas. Tad M. Pretorijus atstovavo tiems regiono istorikams, kurie kvalifikuotai išmanė svarbiausius Lenkijos ir LDK istorikų kūrinius; jo akiratyje iš esmės buvo daug platesnio regiono nei tik keičiančios savo politinį statusą Prūsijos Kunigaikštystės, Karališkųjų Prūsų ir Pomeranijos pilietinės ir Bažnyčių istorijos autoriai.

Atrinkdamas autorius M. Pretorijus mažiau kreipė dėmesio į to meto Europos autorių, ypač rašiusių Bažnyčios istorijos tematika, reprezentatyvumą. Jis rėmėsi tik kai kuriais Vidurio Europos politinės istorijos autoriais, *Kronikoje* minimi tik keli to meto ir kitų amžių istorijos mokslo raidai reikš-

mingi autoriai; juos apibūdina Ulrichas Muhlackas [12, 30–55]. M. Pretorijaus nurodytųjų autorių sąrašė trūksta tų istorikų ir jų kūrinių, kurie XVI a. antrojoje pusėje ir XVII a. brandino naujas istorijos rašymo paradigmas. M. Pretorijus rinkosi autorius pagal XVII a. regiono Bažnyčios raidos aktualijas. Apžvelgiant visą *Kronikoje* nurodytųjų autorių sąrašą matyti, kad jis apima autorius nuo ankstyvosios krikščionybės Bažnyčios tėvų, teologų, viduramžių istorikų ir teologų iki reformacijos teologų, Bažnyčios istorikų, XVI–XVII a. kitatikių teologų ir XVI–XVII a. religinės polemikos pagrindinių autorių. Autorius ir kūrinius M. Pretorijus pasirenka kryptingai, teikdamas tuos jų kūrinius, kurie yra svarbūs teologinių diskusijų teiginiams argumentuoti.

Autorių sąrašo, tematikos pasirinkimas apibūdina M. Pretorijų kaip profesionalų regiono istoriką, aktyvų skaitytoją. Nagrinėti regiono istorikus kaip visuomenės grupę ir jų apsiskaitymą šiuo metu dar trūksta tyrinėjimų, tačiau kai kuriuos intelektualius jų saitus rodo tai, kad XVI–XVII a. jie skaitė tas pačias knygas ir vieni kitų kūrinius. Į tokių skaitomų regione leidinių sąrašą patenka, su mažomis išimtimis, visi pagrindiniai LDK istorikai ir jų kūriniai.

M. Pretorijų kaip profesionalų Bažnyčių istoriką ir aktyvų skaitytoją apibūdina jo pateiktieji amžininkų kūriniai, kuriuose ieškota kelių santarvei liuteronų Bažnyčios viduje ir tarp skirtingų Vakarų krikščionių Bažnyčių. Jo pateikti P. J. Spenerio ir irenikų krypties teologų kūriniai dėjo pagrindus skirtingiems santarvės ieškojimo keliams – formavo pietizmo ir ekumenizmo judėjimus.

NUORODOS

1. ANTANAVIČIUS, Darius. Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos pasiuntinybių į Maskvą šaltinis Alberto Vijūko-Kojalavičiaus Lietuvos istorijoje. Iš KOJALAVIČIUS-VIJŪKAS, Albertas. *Lietuvos istorijos įvairenybės*. D. 2. Vilnius, 2004, p. 292–333. ISBN 9955-475-74-9 (2 dalis) ISBN 9955-475-49-8 (bendras).
2. *Antikos žodynas*. Vilnius, 1998. 551 p. ISBN 9986-02-508-7.
3. BATŪRA, Romas. Petro Dusburgiečio kronika. Epocha, šaltiniai, tendencija, reikšmė. Iš PETRAS DUSBURGIETIS. *Prūsijos žemės kronika*. Vilnius, 1985, p. 7–56 (Lituanistinė biblioteka, t. 23).
4. *Bažnyčios Tėvai: nuo Apaštališkųjų Tėvų iki Nikėjos susirinkimo*: antologija. Sud. Darius Alekna ir Vytautas Ališauskas. Vilnius, 2003. 573 p. ISSN 1392-1673, ISBN 995-445-60-2.
5. GOFFLE, Jacques. *Inteligencja w wiekach średnich*. Warszawa, 1966. 232 p.
6. GUDMANTAS, Kęstutis. Alberto Goštauto biblioteka ir Lietuvos metraščiai. *Knygotyra*, 2003, t. 41, p. 9–24. ISSN 0204-2061.
7. HUBATSCH, Walter. *Geschichte der evangelischen Kirche Ostpreussens*. Bd. 1. Göttingen, 1968. 598 p.
8. JUČAS, Mečislovas. A. Kojalavičiaus istoriografiniai interesai. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, serija A, Visuomenės mokslai, t. 91, Vilnius, 1985, p. 77–90.
9. JURKIEWICZ, Jan. Albertas Vijūkas-Kojalavičius – heruliškos lietuvių kilmės teorijos pradininkas. *Lituanistica*. 2009, t. 55, nr. 3–4 (79–80), p. 105–115.
10. KUOLYS, Darius. *Asmuo, tauta, valstybė Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės istorinėje literatūroje. Renesansas. Barokas*. Vilnius, 1992. 286 p.
11. KUOLYS, Darius. Alberto Vijūko Kojalavičiaus istorinis pasakojimas: Respublikos kūrimas. Iš KOJALAVIČIUS-VIJŪKAS, Albertas. *Lietuvos istorijos įvairenybės*. D. 2. Vilnius, 2004, p. 363–412. ISBN 9955-475-74-9 (2 dalis), ISBN 9955-475-49-8 (bendras).
12. MUHLACK, Ulrich. *Geschichtswissenschaft im Humanismus und in der Aufklärung: die Vorgeschichte des Historismus*. München, 1991. 460 p. ISBN 3 406 35091 7.
13. PACEVIČIUS, Arvydas. Skaitymas. Iš *Lietuvos Didžiosios Kunigaikštijos kultūra*: tyrinėjimai ir vaizdai. Sudarė Vytautas Ališauskas, Liudas Jovaiša, Mindaugas Paknys, Rimvydas Petrauskas, Eligijus Raila. Vilnius, 2001, p. 665–673. ISBN 9955-445-26-2.
14. RADZISZEWSKA, Julia. Maciej Strykowski i jego dzieło. Iš STRYJKOWSKI, Maciej. *O początkach...* Warszawa, 1978, p. 5–25.
15. SCHEIBLE, Heinz, hrsg. *Die Anfänge der reformatorischen Geschichtsschreibung: Melanchthon, Sleide, Flacius und die Magdeburger Zenturium*. Gütersloh, 1966. 85 p.
16. SERCZYK, Jerzy. Warszta historyczny Krzysztofa Hartknocha (1644–1687). Iš *Księga pamiątkowa 400-lecia Toruńskiego gimnazjum akademickiego*. Red. Zbigniew Zdrójkowski. T. 1. Toruń, 1972, p. 283–314.
17. TOPOLSKA, Maria Barbara. *Czytelnik i książka w Wielkim Księstwie Litewskim w dobie Renesansu i Baroku*. Ossolineum, 1984. 338 p. ISBN 83-04-01649-4.
18. ZABORSKAITĖ, Vanda. Renesanso kultūros apraiškos M. Strykowskio „Kronikoje“. *Lietuvos TSR Mokslų akademijos darbai*, serija A, t. 2(19), 1965, p. 73–90.

AUTHORS AND BOOKS CITED IN MATTHAEUS PRAETORIUS'S "CHRONICLES OF THE PRUSSIAN CHURCH"

INGĖ LUKŠAITĖ

Abstract

The article presents an analysis of the list of publications cited in the footnotes and text of *Chronicum ecclesiasticum Prussorum* (*Chronicle of the Prussian Church*), the seventh book of *Deliciae Prussicae, oder preussische Schaubühne* (*Prussian Curiosities or the Prussian Theatre*), the manuscript by Matthaeus Praetorius (ca. 1635–1704). The manuscript of M. Praetorius's *Chronicle* was found to contain 231 footnotes at the bottom of the pages and more than 100 references in the text itself. M. Praetorius cites 100 authors and approximately 130 publications. From the chronological standpoint, the cited authors range from the 2nd century to 1698, the year of the completion of the *Chronicle* manuscript. The article discusses the following main groups of the topics and genres of the cited publications: chronicles and histories of the Teutonic Order and the Duchy of Prussia; chronicles and authorial histories published by historians of Poland and the Grand Duchy of Lithuania from the 15th to the first half of the 17th century; histories of the European Church; histories of regional Churches; texts of late-antique and medieval Christian theologians; key texts of the Lutheran theological doctrine and some Catholic theological texts of the 16th century; writings by regional theological polemicists of the 16th–17th centuries. From the religious perspective, M. Praetorius refers to writings of the Church Fathers, early Christian and medieval theologians, authors representing Lutheran, Catholic (among them Jesuits), Calvinist, Aryan and Czech Brethren Churches of the 16th–17th centuries; he extensively cites texts pertaining

to intra- and extra-Lutheran polemical disputes; in the end of the *Chronicle* he gives an account of the authors who sought reconciliation within the Lutheran Church or between among Western European Churches. The majority of the cited authors and publications come from Central and Central Eastern Europe. The most often cited publication is the Bible. The texts concerning the Lutheran theological doctrine are cited most extensively. The selection of the sources was determined by the goals of the *Chronicle*: to write a history of regional Churches (those of Royal Prussia, Pomerania and of the Duchy of Prussia, which had been changing its political status throughout the 17th century), and thereby it is oriented towards the early Christian and medieval Church historians and theologians, important for the theological disputes that took place in the region in the 16th–17th centuries.

In the *Chronicle*, M. Praetorius cites a representative selection of contemporary and medieval authors writing on the topic of particular importance to him: the possibilities for the Prussians to encounter Christianity and the beginnings of their Christianization. His selection of historians of Poland and the Grand Duchy of Lithuania of the 15th–17th centuries is also comprehensive. The foundations of his erudition were laid in the German Evangelical universities and strengthened through independent studies of regional historians' writings. The list of authors and publications cited by M. Praetorius in the *Chronicle* shows him as a very well-read, professionally qualified historian. From the broad repertoire of Central and Central Eastern

European publications of the 16th–17th centuries, he opts for those that were relevant for his purposes; however, he essentially omits the works that fostered the new history-writing paradigms of the late 16th and 17th century. From

the contemporary authors, he tends to select the ones who sought reconciliation within the Lutheran Church or among different Western European Churches and thereby laid the foundation for the Pietist and Irenic movements.

Īteikta 2010 m. birželio mėn.